

KÖNYVISMERTETÉSEK

Alltag auf Burgen im Mittelalter

Im Auftrag der Deutschen Burgenvereinigung herausgegeben von Joachim Zeune

Wissenschaftliches Kolloquium, Passau, 2005.

Deutsche Burgenvereinigung e. V., Braubach, 2006.

A Német Váregyesület Tudományos Tanácsa 1994 óta minden második évben szakmai konferenciát tart, mely a várkutatás legfontosabb kutatási témáival foglalkozik. A 2005 tavaszán Passauban tartott konferenciát „A hétköznapok a várban” témakörének szentelték. Az „Alltag auf Burgen im Mittelalter” címet viselő kötet az ezen a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, összesen 23 tanulmány található benne német, osztrák, svájci, cseh és magyar szerzők tollából.

A kötet szerkesztője, Joachim Zeune a kötet előszavában ismerteti azokat a problémákat, melyekkel a tanulmányok készítői munkájuk során szembekerültek, mint például a szakirodalomban berögzült képek és klisék a középkori várakkal kapcsolatban, valamint a szinte megoldhatatlan nehézségek egy olyan fogalom meghatározásánál, mint a „hétköznap”, különösen egy olyan kor vonatkozásában, mely a mai világtól a lehető legmesszebb áll. Problémát jelent az is, hogy a fennmaradt források elsősorban a középkori elit életét tükrözik, ennek ellenére hétköznapjaik alig foghatók meg számunkra, az alacsonyabb társadalmi rétegek esetében pedig még nehezebb a helyzet. Fontos kérdések továbbá, hogy a középkor mely időszakában vizsgáljuk a hétköznapokat, milyen hétköznapról beszélünk társadalmi tekintetben, s melyik vártípusban zajló hétköznapról. Zeune felveti azt is, hogy mivel a váron belül különböző társadalmi rétegekhez tartozók éltek és dolgoztak, így sokféle különböző hétköznap is létezett ott. A kérdés az, hogy vajon a középkori régészet – mint szinte egyetlen releváns diszciplína – képes-e az alsóbb rétegek hétköznapjairól információt szerezni. A sok probléma mindenesetre megmutatta, hogy e téma annyira komplex és kényes, hogy csak interdiszciplináris szemlélettel közelíthető meg.

Ez az interdiszciplinaritás – úgy vélem – kiválóan megvalósul a kötetben, hiszen irodalmi, társadalomtörténeti, hadtörténeti, építészettörténeti, művelődéstörténeti, régészeti vonatkozású tanulmányok egyaránt megtalálhatóak benne, melyek hat nagy témakörbe csoportosulnak. Miután minden írás ismertetésére nincs lehetőség, így minden egyes témakörből egy tanulmányt kívánok részletesebben bemutatni.

Az első nagy egység a témát az érintett tudományos diszciplínák aktuális nézőpontjából vizsgálja. Elisabeth Vavra például azt kutatja, hogyan jelenik meg a várakban zajló hétköznapos élet a kortárs irodalmi művekben, s ezt számtalan idézettel szemlélteti. Nem német anyanyelvű olvasók számára nehézséget jelenthet, hogy az idézetek nincsenek mai német nyelvre átültetve. Otto Volk a középkori számadások, Christof Krauskop az írott és régészeti, Reinhard Friedrich a régészeti bizonyítékok tükrében vizsgálja a várak mindennapjait. Jens Friedhoff pedig a 14–16. századi inventáriumokat teszi vizsgálati tárgyává, abból a szempontból, hogy milyen forrásértékkel bírnak a várak és kastélyok berendezésével és hétköznapjaival kapcsolatban.

Friedhoff a passauai Oberhaus inventáriumának leírásával kezdi tanulmányát, melyet 1516. május 3-án a székesegyházi káptalan utasítására készítettek. A leltár érdekessé-

ge, hogy objektumcsoportok (a rezidencia-vár, püspöki termék, kamara, konyha, pince, fegyverraktár, lőszerraktár, istálló, kápolna) és a püspöki személyzet (gondnok, konyhafőnök, pincemester, puskaműves stb.) illetékessége szerint tagolódik, miközben a vár térszerkezete a jegyzék alapján csak kezdetleges módon rekonstruálható. Ezen felszerelésjegyzék jelzi időben a 14–16. századi inventáriumhagyomány végpontját és a részletes inventáriumokhoz tartozik, amelyek lehetővé teszik a megbízható bepillantást a várak hétköznapijaiba. Ezt követően megállapítja a szerző, hogy nagy forrásértékük ellenére az inventáriumokat a tradicionális kutatásban hosszú ideig alig vették figyelembe. Csak újabban a hétköznapi életre és a dologi kultúrára vonatkozó kérdésfeltevések összefüggésében nyert ez a forrásműfaj nagyobb figyelmet. Az épületkutatás, a régészeti vizsgálatok és a számadáshagyomány eredményeivel kiegészítve az inventárium egy kivételesen élő képet közvetít a késő középkori lakáskultúráról.

Továbbvivő vizsgálatok azonban, melyek összefüggő inventáriumcsoportok kiértékelését nyújtják, csak kevés esetben fordulnak elő. Friedhoff 8 művet sorol fel kezdve Oswald von Zingerle 1909-ben publikált munkájával, mely Zsigmond tiroli herceg (1439–1490) késő középkori várainak több mint 50 inventáriumát dolgozta fel. Ezt követően megjegyzi, hogy az Alpoktól északra csak 1300 után készültek nagyobb számban várinventáriumok. Ezek közt különleges helyet foglal el a Liber annalium iurium és a Codex Falkensteinensis. Ezek bemutatása után részletesen ír két korai inventáriumról, melyek a 14. század első feléből maradtak ránk a tiroli tartomány urának számadáskönyvében, s a tiroli kastély kincstárának állományát vették fel. Majd a Német Lovagrend várainak inventáriumaiával foglalkozik, melyek számos példát kínálnak a fegyverek és egyéb készletek összeírására. A lovagrenden belül az 1360-as évektől készítették hivatalváltások alkalmával részletes átadási protokollumokat az adott renrházról, azért, hogy az 1309 óta Marienburgban székelő nagymester számára elküldjék. „Átadó inventáriumokra” vonatkozó utalások találhatók számos beiktatási oklevélben és zálogleírásban is. A várúr vagy intézőinek váltása miatt (öröklés, zálogba adás, eladás vagy ostrom révén) keletkezett inventáriumok mellett léteztek úgynevezett kárösszeírások vagy hagyatéki összeírások is. Ezekre Friedhoff nem hoz példát, nagy figyelmet szentel viszont azon inventáriumoknak, melyek nemcsak az épületek berendezésére, hanem a személyes tulajdonra (öltözet, ékszer) vonatkozó adatokat tartalmaznak. Említi többek közt Paola, II. Lodovico mantovai örgróf lányának 1278-as hozományinventáriumát.

Friedhoff alapvetően két csoportját különbözteti meg az inventáriumoknak: A teljes inventáriumok azzal az igénnyel lépnek fel, hogy mindent vagy legalábbis a legfontosabb felszerelési tárgyakat felsorolják, a speciális inventáriumok adott tárgyak egy bizonyos fajtáját (fegyver, ezüstnemű, ruházat, könyvek) írják össze. A várkutatás szempontjából különösen a fegyverek feljegyzése érdemel figyelmet. Két fontos összeírást említ ezzel kapcsolatban. Az egyik egy 1500 körülre datált és valószínűleg II. Vilmos hesseni örgróf megbízásából készült fegyverregisztere a Katzenelnbogen-váraknak, a másik pedig az észak- és dél-tiroli tartományúri várak I. Miksa megbízásából ugyancsak 1500 körül elkészített fegyverjegyzéke. Gyakran felbukkannak továbbá az inventáriumok más forrásműfajok részeiként, mintegy a békeszerződések, számadások, testamentumok vagy hivatali leírások mellékleteként. A szerző öt példával támasztja alá ezen megállapítását. Ezek közül az egyik egy uralkodói hálóterem inventárium a 1600-as évekből, a Sieg mellett fekvő Schönstein kastélyban, melyet Franz von Hatzfeldt végrendeletének felbontása alkalmával készítettek el. Ami különösen érdekessé teszi ezt az összeírást, az az események protokollárisan rögzített lefolyása.

A mozdítható berendezések összeírása vagy teremről teremre haladva történt vagy tárgycsoportok szerint bontva. A nagyon részletes inventáriumok esetében a vegyes formák dominálnak. A térről-térre haladó inventáriumok tükrözik a terek tényleges sorrendjét, de csak nagyon ritka esetben készíthető el a vár térbeli elrendezésének hozzávetőleges rekonstrukciója, ezenfelül pedig számos feljegyzés csak kevés helyiséget nevez meg. Az észak-tiroli Sigmundsburg kastélya tereinek hozzávetőleges rekonstrukciója viszont elkészíthető a 15. század második és a 16. század első feléből fennmaradt inventáriumai (11 db) alapján, Friedhoff igen részletesen le is írja ezt, de hozzáteszi, hogy az inventáriumokban említett terek egyértelmű lokalizálása nem lehetséges. A reprezentációs-, lakó- és raktárterek szerinti hierarchikus rend csak ritka esetben jelenik meg az összeírásokban.

További fontos megállapítás, hogy az inventáriumok felépítése csak ritkán követ egy-egy normát. Sokszor megfigyelhető például az a jelenség, hogy a feljegyzés kezdetén még meglévő törekvést a tagolásra később feladják, s az összeíró megelégszik a tárgyak összegző leírásával. A szerző utal arra az érdekes jelenségre is, hogy a késő középkori inventáriumok csak ritkán említenek székeket, asztalokat, padokat, ugyanakkor gyakran fordulnak elő bennük székpárnák, asztalterítők. Ennek okát Friedhoff Christofer Herrmann véleményével egyetértve abban látja, hogy a bútorzat – a sokszor minőségi faragás ellenére – fából, azaz egy olcsó anyagból készült, s ezért sokszor figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben a kora újkori inventáriumok többsége összeír minden szabadon álló berendezési tárgyat.

Mind a késő középkorban, mind a kora újkorban gazdag választéka létezett az inventáriumoknak, a lovagi nemesség várainak csak kevés bejegyzést tartalmazó, átfogó, összefoglaló feljegyzéseitől a tartományúri várak és kastélyok gyakran részletes inventáriumaiig. Friedhoff a déltiroli Hauenstein várát hozza fel példaként a szerény berendezésű késő középkori várra, mely a híres, világlátott minnesänger, Oswald von Wolkenstein és hitvese, Margarethe von Schwangau lakhelye volt. Ellenpéldaként pedig a darmstadti kastély reprezentációs tereinek leírását állítja, mely a fiatal Philipp von Katzenelnbogen gróf és hitvese lakóhelyéül szolgált az 1440-es években.

A középkor utáni időszakban ér el az inventárium-hagyományozás egy mennyiségi csúcspontot. E kor inventáriumai nem csupán terjedelmükkel, hanem szisztematikus felépítésükkel is kitűnnek. Friedhoff példaként Rheinfels várának és Philippsburg kastélyának inventáriumait említi, melyek ifjabb Philipp hessen-rheinfelsi gróf halála, 1583. november 19-e után keletkeztek. A rheinfelsi vár inventáriumja tulajdonképpen egy már létező, 30 jegyzéket tartalmazó inventáriumlista kiegészítése, s több mint 56 helyiséget ír össze. Forrásértékét pedig az adja, hogy egy olyan gazdag anyagi kultúra hagyományát tükrözi, mely más hesseni várakból ebben az időben nem ismert. A tanulmány a philippsburgi kastély ugyancsak részletes, 1583. február 4-én és 5-én elkészített inventáriumának rövid leírásával zárul.

A második nagy témakör két tanulmánya a különböző társadalmi csoportok helyzetét vizsgálja a várban. Werner Meyer tanulmánya úr és szolga, úrnő és cseléd viszonyát taglalja, Eva-Maria Butz pedig a nők életével foglalkozik a középkori várban. Tanulmányának elején Butz megállapítja, hogy a hagyományos középkori várelképzelések eddig kevés figyelmet szenteltek a várban élő nőknek. Kivételt képeznek azonban egyrészt az udvari regényekből ismert nőalakok, másrészt pedig a mesékben gyakran feltűnő, hercegre váró várkisasszonyok. Butz rámutat arra, hogy a „jól partira” várás motívuma nemcsak mesei elem, hanem a valóságot is tükrözi. Ez volt ugyanis a középkori kortársak nézőpontjából egy fiatal nő legfontosabb tevékenysége.

A szerző a bevezető gondolatokat követően általánosságban foglalkozik a nők helyzetével a középkorban. Hogy a nők a középkorban nem voltak egyenrangúak, közhely, ám véleménye szerint helyzetük a társadalmon belül nem csupán az elnyomás és jogfosztottság képével írható le. Fontos lépésnek tartja a nők és a nemek kutatásában azt a felismerést, hogy a kultúrában kifejeződő férfi-női ellentét egy társadalmi konstrukció. Ezen ellentétben belül a férfiaknak jutott a nyilvánosság szférája, a nőknek pedig az otthoni, illetve a privát szféra. E szerepbeli különbség a férfiak által konstruált, ám Butz szerint nem biztos, hogy teljesen megfelel a valóságnak. Figyelembe kell venni azt, hogy a társadalom határozza meg a nemek szerepét és jelentőségét. Egy ember természetes neme alapján döntenek például a képzéséről és neveléséről. A nem mellett azonban a vallás és a társadalmi eredet is meghatározza az ember helyzetét a társadalmon belül. Ezen különböző társadalmi kategóriák összhatása definiálja az ún. szociális nemet, a gendert, mely változó, ellentétben a természetes nemmel, s amely meghatározó a női életvilág kutatásában.

A nő és az ún. nem-kutatás elméleti vitái nyomán az utóbbi 25 évben számos, a nők helyzetével foglalkozó vizsgálat zajlott a középkor vonatkozásában. A sokféle témán belül azonban a vár mint társadalmi és jogi tér alig került a genderkutatás nézőpontjába. Butz kivételként említi azokat a vitákat, melyek a nők helyzetével foglalkoztak az udvari társadalomban. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezek rendszerint a nemesasszonyokra és azok politikai játéktérére koncentráltak. A várak elhanyagolásának fő okát e területen abban látja, hogy a vár heterogén, nincsen prototípusa, számtalan fajtája létezik, s ettől függött a vár lakóinak mindenkori, pillanatnyi összetétele is.

A forráshelyzetet összességében problémásnak találja Butz, mert egyrészt a hétköznapi élet az írott forrásokban külön nem tematizált, másrészt a régészeti leletek és az architektúra esetében is kérdéses, hogy mennyiben nyújthatnak felvilágosítást a nemek viszonyáról a várban. A várakók és így a nők hétköznapijait befolyásolta a vár funkciója és helyzete, valamint a nemek, a társadalmi helyzet, az életkor, a feladatterületek és a várúr politikai és gazdasági helyzete közötti komplex viszony. E téma tehát többdimenziós, s ha le is szűkül a vizsgálódás a nők hétköznapijaira, akkor is az aspektusok egész sorát kell megvizsgálni, mint például a nők feladatai a várban, a mozgásterük, a napi rendjük, terméik berendezése, tulajdonuk, képzésük és nevelésük, valamint a nemek szerinti elkülönülés és a konfliktusok. Butz nem foglalkozik minden egyes aspektussal, csupán néhány ponton ad bepillantást e téma kutatásának lehetőségeibe és korlátaiba.

Először a nők feladatköreit igyekszik meghatározni, s ehhez Cristine de Pizan „Schatz der Stadt der Frauen” című könyvét veszi alapul, mely a női várakók szociális differenciáltságát tárgyalja a 15. század kezdetétől, s melyben egészen konkrét utalások találhatók a különböző rangú nők hétköznapi életére. Az első részt a hercegnőknek, a másodikat a nemesasszonyoknak, akik egy hercegnő udvarában vagy egy kisebb várban éltek, a harmadik részt pedig a vidéken és a városokban élő nőknek szenteli. E könyv ugyan a késő középkori Franciaország nemesi tartományáival foglalkozik, de egy hasznos rendszerezést kínál, a különböző állású nők különböző feladatait vázolva fel. Minden nőben közös az, hogy tetteikkel a férfiakat kell támogatniuk. A hercegnők és a grófnők a diplomácia, az alacsonyabb rangú nemesi nők pedig a gazdasági és szociális téren bírnak feladatokkal. Az udvarhölgyek feladata, hogy a hercegnőt minden dolgában támogassák. Ezek a hölgyek nemesi családból származtak. Emellett szolgák sora állt a nemesasszonyok rendelkezésére. Alapjában véve a várúrnő volt a vár teljes háztartásának és a cselédségnek az előljárója. A várban székelő nők azon csoportjának, kiknek családja nagy területek fölött rendelkezett, külön képzést kellett kapniuk, azért, hogy gyakran távollevő férjeiket meg-

felelően képviselni tudják. Az egyszerűbb nemesasszonynak a háztartás vezetése mellett ugyancsak tisztában kellett lenni a vagyoni jogi és gazdasági helyzetével. Cselédek feladatahoz tartozott a jószágok gondozása, a földmunkások ételének elkészítése, a tehénfejés, a zöldségeskert gyomlálása, s a gyógynövény-gyűjtés. „Kézműves” feladataikhoz tartozott, hogy lányakkal és a nemesasszonnyal együtt textiliát készítsenek. Alapvetően a nők minden rétegére érvényes volt, hogy ők maguk is kézimunkáztak.

Butz ezek alapján összefoglalóan megállapítja, hogy a várúrnő – mindegy melyik rétegből – a legkülönbözőbb feladatokat látta el, melyek a vár minden területére vonatkozhattak és melyeknek az erősség nyilvános és privát területei egyaránt helyt adhattak.

Ezt követően a szerző a váron belül létező látható és láthatatlan határokkal foglalkozik, melyek a vár minden lakója és látogatója számára érvényesek voltak. E határokat azonban nem annyira a nemek, mint inkább váron belül élő személyek helyzete és társadalmi rangja szabta meg. E témán belül a női tereknek szentel nagyobb figyelmet, ezek kevés alkalommal bukkannak fel az írott forrásokban. Az ún. „Frauenzimmer” fogalma a 14. század kezdetétől jelenik meg a Habsburgoknál, s azokat a tereket jelöli, melyben a hercegnő, illetve a királynő és az udvara tartózkodott. El volt ugyan választva az uralkodó tereitől, de nyilvános célokot is szolgált, mivel ott látogatókat fogadtak. Különösen a késő középkor és a kora újkor fejedelmi rezidenciái rendelkeztek kifejezett női szobákkal, s ezek az utóbbi években a kutatás középpontjába is kerültek. Az azonban kérdéses, hogy voltak-e ilyen helyiségek a nemesek váraiban. Butz az általa idézett példák alapján úgy véli, hogy ezekben az esetekben a várúrnő nem rendelkezett kifejezett reprezentatív térrel, s az asszonyháznak nevezett fűthető helyiség is inkább a várúr családjának közös tevékenységét szolgálta.

A határok problémáját követően a várban élő nőkre vonatkozó történeti adatokat veszi górcső alá. Megállapítja, hogy az inventáriumok kevés adatot szolgáltatnak a vár tényleges lakóiról, s a számadásokban is ritkán jelennek meg nők. Feltűnő továbbá a női cselédek csekély száma a férfi személyzetével ellentétben. Ez felveti a kérdést: a nők tényleg a kisebb csoportot képezték a várakban? Nem volt a szolgáltnak és a várvédőknek családja? S ha volt, hol laktak ezek, a várban, az elővárban vagy a váron kívül a környező településeken? Természetesen a vár funkciója megszabta, hogy milyen feladatokat ellátó nőket találunk ott. Lüdinghausen például egy egyházi úr váraként természetesen nem rendelkezett a nők egy jellegzetes csoportjával. Majorosné és cseléd elsősorban a vár mezőgazdasági területén tevékenykedett. Azon várakban, melyekben a nemesi család maga lakott, még további funkciókat ellátó nők is voltak, például mosónő, dajka, gondozónő és nevelőnő. A háztartás nagysága szerint nőtt a női cselédség száma is, amely azonban – úgy tűnik – rendszerint kisebb volt, mint a férfiaké.

A rezidenciális várakon kívül az erősségek legtöbbszörében nem mutatható ki a nemek szerinti területi elhatárolás. Egy további határ húzódik azonban a nemek között a testiség területén. A nemek közötti viszonyt normák egész sora határozta meg. Erotika és gyengédség a házassághoz tartozott. A házasságtörésnél csak a nő számított felelősnek. A testi határok önkéntes áthágása mellett az erőszak is mindennapos volt a középkorban. Nemcsak viszály és háborúskodás során gyakoroltak testi erőszakot, hanem a családban is a nemek között és a két nemen belül is. A várak esetében is ki lehet indulni a testi erőszakból és a házasságtörésből. A hírek nemesek házasságon kívül született fiai erről beszélnek. Végül a nők ki voltak szolgáltatva a férfiak erőszakosságának, egy erőszaknak, ami társadalmilag szentesítve volt. Eddig viszont alig vették figyelembe a nők hajlandóságát az erőszakra, például a nemesasszonyét a szolgaszemélyzettel szemben vagy a nők aktív és passzív részvételét erőszakos túlkapásokban.

Butz tanulmánya végén megállapítja, hogy a női életvilág vizsgálata a középkori várban a forrás- és a kutatási helyzet miatt határokba ütközik. Mindeddig hiányoznak olyan alapvető vizsgálatok, melyek a különböző, nemesi várakhoz kapcsolódó társadalmi csoportokra vonatkoznak. A genderkutatás, melyek a nők helyzetét össztársadalmi kontextusban vizsgálja, új kérdések egész sorát fogja felvetni, melyek új megállapításokhoz vezethetnek a nők, s a többi várlakó hétköznapijainak vonatkozásában.

A harmadik témakör tanulmányai a várak építészeti keretével és azok berendezésével foglalkoznak. Stefan Uhl az építészeti leletek segítségével kívánja vizsgálni a várban folyó hétköznapi élet építészeti keretét, Joachim Zeune Burghausen várának kincstárát veszi górcső alá, Udo Liessem a színes belső formákat vizsgálja a közép Rajna-vidék várainál. Feld István a középkori várak fűtésével foglalkozik, írásának súlypontját magyarországi várak képezik.¹ Waltraud Friedrich a higiéniai lehetőségeket vizsgálja a középkori várban. Roland Möller tanulmánya pedig a „Bútorzat a középkori várakban” címet viseli. A bútorokról csak kevés adat maradt fenn általánosan a középkorban és speciálisan a várak vonatkozásában, s ugyanez igaz a különböző használati terek bútoraira is.

Möller tanulmányát az irodalmi hagyományra, a képi ábrázolásokra és a csekély tárgyi anyagra építi. Először a bútorzat általános fejlődését tekinti át a kora középkortól egészen a késő középkorig. A középkori bútorok a késő antik bútorokra jellemző jegyeket hordoznak. Az azonban nyitott és nem igazán taglalt kérdés maradt, hogy vajon közvetlenül vették át a középkori kézművesek az antik örökséget, vagy kerülő úton, a bizánci kultúra közvetítésével jutott nyugatra. Möller szerint az viszont megállapítható, hogy az antik elemek átalakultak és átértékelődtek: a formák egyszerűbbek, durvábbak vagy tárgyiasabbak lettek, s csupán a többnyire alárendelt díszítésben maradt az eredeti technológia és formális vonatkozások ismerhetők fel. A kora középkori liturgiai kéziratokban lévő képi ábrázolások egész pontosan szemléltetik a reális formák létezését, például ülőalkalmatosságoknál, mint trón, szék, zsámoly. A vikingek, normannok, varégek fennmaradt famunkái magas minőséget mutatnak a fafeldolgozásban, ami pusztán durva ácsszerszámok által nem volt elérhető. Ám ezek ellenére az emberek a késő gótikáig megelégedtek az ácsszerűen készített, vagyis egyformán hasított, tompán illesztett, szegecsekkel vagy csapokkal összekötött deszkákból álló bútorokkal. A fát kézfűrészszel csak nagy erőfeszítéssel és időráfordítással dolgozhatták fel, s csak a 14. század óta használt mechanikusan hajtott fűrészek hoztak racionális és anyagtakarékos fejlődést a bútorkészítésben. A furnért csak csekélymértékben díszítő elemként használták. A falfelület fedéséhez csak a 15. század végétől használták nagyobb mértékben, amikor a mechanikai furnérfűrészeket egyre inkább alkalmazni kezdték. Így a korai időkben a falfelület nemesítéséhez lényegében a festést vagy a színes foglalatot használták. A kevés tárgyi bizonyíték a bútorzatról és az élelmiszerek tárolásáról bizonyára a főnemesi tulajdonosok szociális helyzetét tükrözi, ugyanakkor viszont nem adnak támpontot ahhoz, hogy mely társadalmi réteg számára készültek. A házi bútorok fejlődésében és formájában pedig a román kortól a 14. századig semmi jelentős változás nem történt. A fejedelmi udvarokban használt bútorzatról a 12. század óta számos irodalmi bizonyíték létezik, különösen a lovagi eposzokban. Mindezek az irodalmi idézetek azonban a tényleges formákról még nem adnak felvilágosítást, csak az illusztrációk által válik világossá, hogy mennyiben fedi egymást fogalom és tartalom. Möller következtetése az, hogy az udvari epika a bútorok ábrázolását illetően a valóság tükréként elfogadható. Miközben az uralkodói bútorzat legalább irodalmilag

1 A tanulmány hozzáférhető a www.castrumbene.hu honlap „cikkek, tanulmányok” menüpontján (Szerk.)

igazolt, addig a kis várak és az alacsonyabb rangú urak termeinek berendezéséről a 12. századig alig valami ismert. A 13. század végétől a képi ábrázolásokon kívül egyre nagyobb mértékben szolgáltatnak információt az írott bizonyítékok és a tartományúri vagy fejedelmi inventáriumok a belső terek bútorokkal és használati tárgyakkal történő berendezéséről. Feltűnő, hogy a 14. századig nem említenek szekrényeket, habár ezek használata szakrális célokra már a 13. század óta ismert. Az ekkor keletkező képi ábrázolásokon megfigyelhető a bútorzat változása, de ez inkább funkcionális, mint formai. Másrészt a legfontosabb bútorok, mint ágyak, ládák, asztalok, túlnyomórészt padok, ablakfülkék, fali polcok és számos használati tárgy megjelennek ezeken. Möller végül a luxustárgyakat említi, a táblajátékokat és játékszerket. Mindezen anyagi bizonyítékok a várakban alig maradtak fenn – bár egyes építményekben vannak bútordarabok, az kérdéses, hogy az eredeti berendezéshez tartoztak-e, vagy csak később kerültek oda. Éppen ezért az ismereteink az egykori berendezésekről még a 13. századon túl is, tulajdonképpen a 15. század közepéig elég hiányosak. A pusztulás oka a fa bútorzat esetében többek közt az anyag érzékenysége, s mivel sokáig egyedül a használati érték volt mérvadó, a művészi törekvés alárendelt szerepet játszott, nem volt ok a konzerválásra. Legjobb esetben az anyagot más célra használták föl. Az értékes berendezési tárgyakat háborús konfliktusok során elrabolták, vagy tűzben semmisültek meg. Mindezek alapján Möller abból indul ki, hogy talán csak különösen drága bútorok hagyományozódtak ránk. Az ismert adatokból pedig az is kikövetkeztethető, hogy a terek berendezése a magasabb társadalmi rétegek esetében is többnyire csak szerény maradt. A gazdagabb berendezéshez vezető fejlődés a 14. századtól tevékenykedő specializált asztalos- és ládaiparos céhekkel indult meg. A 14. századtól növekvő számban keletkeztek faborítású szobák, melyeknél az ülőbútorok vagy szekrények gyakran összekapcsolódtak a falakkal. Az egyre magasabb életszínvonal új igényeket szült, melyek a lakályosságra, meghittsége, előkelőségre vonatkoztak, s ez végül fokozatosan a házi bútorok művészi értékeléséhez vezetett, melyeknél a célszerűség és a művészi igény egy sajátos formát eredményezett.

A tanulmány ezen általános megállapítások után megpróbál egy összegző jellegű bepillantást adni a várak legfontosabb bútorairól. Először a ládák kerülnek Möller érdeklődésének középpontjába. A ládabútorok fejlődésében a lábak nélküli úgynevezett bödönláda jelenti a legegyszerűbb formát, melyet egy fatörzs kiválásával állítanak elő, emellett azonban deszkából készült ládák is léteztek. A láda tulajdonképpen egy deszkából összeillesztett kocka fedéllel. A ládaszerű forma mindig azonos volt, a különbség a deszkák kapcsolásában rejlett. Rendszerint vaspántokkal is stabilizálták a ládákat, s rafinált zárrakkal óvták azok tartalmát. A ládák többnyire szokványos berendezési tárgyai a késő középkori várnak, s öltözetek, ruhák, dokumentumok, gabona, liszt, só, fegyverek és további értékes tárgyak mint ékszer és pénz megővésére szolgáltak. A deszkából készült ládák könnyen mozdíthatók, szállíthatók voltak. A ládák különböző formában a kora reneszánszig főbútorok számítottak, és a késő barokk időkig úgynevezett univerzális bútorok maradtak. A kora középkorban létezett még az ún. „Ciste”, mely értékes edények tárolására szolgált. A középkori irodalomban megneveznek ún. dokumentumládákat, ke-lengyelládákat és ékszerládikókat is. Möller beszél még az úgynevezett „Minnekästchen”-ekről, melyeket többnyire festmények vagy bőrből, illetve fémből készült applikációk díszítettek, s ezáltal igen értékesek voltak. A késő középkorban a ládák külsejét gyakran faragással díszítik. A berakások viszont ritkák.

Ezután az ülőbútorokkal foglalkozik Möller, melyek a lakás elemi bútorai. Ilyenek a padok, székek, zsámolyok s néhány esetben az ágyak. A gótika előtti ülőbútorok főként

körbefaragott fadúcokból vagy rudakból álltak, melyeknél a lábak és a karfák szórványosan állatfejekben vagy lábokban végződtek. Miközben ez a forma az antikra utal, úgy tűnik, hogy a ládaszék ettől függetlenül fejlődött. A román korból egyébként alig maradt fenn ülőbútor, s az is csak szakrális területről. A várakban kezdettől az ablakfülkékben lévő ülőkék és a falaknál lévő ülőalkalmatosságok domináltak, melyek sokszor festett, vagy deszkaborítású padok voltak. A képi ábrázolások szerint léteztek mozdítható deszkázott és párnázott padok is. A gótikus korszak tipikus berendezése volt a faburkolattal összekötött ülőpad. Részben ládapadként (felhajtható üléssel) háztartási eszközök vagy textíliák őrzésére szolgált. A késő középkortól készítettek padokat felhajtható kartámlával is. A késő gótikától kezdve az ülőalkalmatosságok egyre inkább az asztal köré csoportosultak s ülögarnitúrákká fejlődtek. Az asztalok és székek így egyre nagyobb jelentőséghez jutottak a tereken belül, bár a lakótér a 16. századig szerényen bútorozott volt. A mobil székek legegyszerűbb formája a deszkaszék vagy deszkaszámoly (egy faülés ferdén állított, lecövekelt lábakon). Később e deszkaszámolyokat háttámlával látták el, s hosszú ideig széles körben elterjedt ülőbútorok voltak, az alpesi területeken máig használatosak. A 15. századtól a déli országok lakókultúrájának befolyása nyomán az összeecsukható székek is használatba jöttek.

Möller az ülőbútorokon belül külön bekezdést szentel a trónszékeknek. A trónszék a kora középkorban egy magas szék, mely a király, fejedelmi személyek vagy magas rangú egyházi tisztviselők számára készült. A gótikában ez az ülőbútor olykor a hálószobában foglalt el kiemelt helyet az ágy mellett. A trónszék formája mindig merev és nehézkes volt: a ládaszerű alpból indultak az oldaldeszák és a hátsódeszka, melyeket kerettel és táblákkal díszítettek, és a táblákat a ládákhoz hasonlóan redőzettel, csipkézettel vagy áttört frízekkel dekorálták. E bútorfajta számos 11–14. századi ábrázolásban megjelenik. Az oszlopszék karosszékké fejlődött stabil háttámlával és kartámlával, vagy anélkül. Az ülés és a karfák anyaggal vagy bőrrel való kárpitozása nagyon kényelmessé tette e szék-típust, s ugyancsak a kényelmet szolgálták a párnák is.

A székek után az asztalokat vizsgálja meg Möller részletesebben. Az asztal egy étkezőlap, melynek alváza kezdetben két bakból, vagy – a számolyokhoz és székekhez hasonlóan – 4 ferdén állított lábból állt. Az alsórészszel szilárdan összekapcsolt asztallapokon kívül improvizált asztalbútorok is léteztek, melyek lapja állványon, vagy ferde lábakon feküdt s eltávolítható volt. Az asztalterítők használata a képi ábrázolások alapján rendszeres lehetett. Az asztal a főnemesség és a gazdagok státuszszimbólumaként, bizonyos tekintetben luxusbútorzatként, a várakban is növekvő jelentőségre tett szert. A szabadon álló asztal beszélgetés vagy munkavégzés céljára, vagy játékasztalként a középkori Itáliában alakult ki, s hamarosan az északi területek is átvették. A késő gótikában több asztaltípus kifejlődött, úgymint oldalfalas asztal, ferdeasztal és ládaasztal.

Ezt követően a tanulmány röviden szót ejt az írópultokról és íróasztalokról. Miközben az írópultok gyakoriak lehettek a hivatalokban és az uralkodói várak írószobáiban, addig a speciális íróasztalok léte kérdéses. Az ábrázolások az írótevékenységgel kapcsolatban gyakran mutatnak lábtartókat. Elkülönített író- és tanulószobák, vagy levéltárak bizonyára csak uralkodói várakban léteztek, melyek speciális bútorra volt a gyakran ábrázolt olvasó- és írópult.

A szerző jóval részletesebben tárgyalja a szekrények típusait. Már az antik világ is ismerte a szekrények minden fajtáját, mint a faliszekrényt, a szabadon álló szekrényt és a fiókos szekrényt. A szekrények fejlődése a középkorban csak az egyházi bútoroknál követhető nyomon, mivel profán területen sokáig nem voltak ismertek, mai funkciójukban

és formájukban nem is léteztek. A szabadon álló szekrény korai formájának számítanak a 13. századi sekrestyeszekrények faragott díszítéssel. Ilyen berendezési tárgyak használata várakban eddig még nem bizonyítható. Valószínűleg csak a 14. századtól váltak a beépített vagy kis függőszekrények elterjedt bútordarabbá. A gótikus korban kifejlődő szabadon álló szekrény kezdetben csak egy függőlegesen álló láda volt, de létezett e szekrénytípusnak egy drágább változata is, melyet síkfaragással díszítettek. A késő gótikában több új szekrényfajta keletkezett, például a polcos szekrény, mely kezdetben két egymásra helyezett ládaszerű részből állt. Ennek továbbfejlődése vezetett a kétemeletes szekrények kialakulásához a késő gótika korától kezdve. Az ilyen szekrények akkoriban nagyon ritkák voltak és különleges bútorok számítottak. Ahogy a polgárházakban, úgy a várakban is a szekrény volt a reprezentatív bútor. A szekrények művészi kidolgozása főleg Dél-Németországban és az Alpok térségében figyelhető meg. Az igazi pompás bútort a kétemeletes szekrény jelentette egy egyenként két ajtóval ellátott alsó és felső résszel, melyeket egy „övszint” választott el egymástól, ahol fiókokat helyeztek el. A késő gótikában kifejlődött további szekrényformák a ruhás- és mosdószekrények, valamint a „magas tálalók”, azaz egy kétemeletes, négyajtós kredenc.

Legvégül az alváshoz szükséges bútorok képezik Möller vizsgálatának tárgyát. Egyszemélyes ágyakkal a kora középkorban kizárólag az uralkodók rendelkeztek, úgy tűnik, hogy a magas ranghoz kapcsolódó értékes bútorok voltak. Az ágyak a korai időkben körbefutó léccel vagy oldalfallal összekötött saroklábakból álltak, melyek között volt a fekvőfelület, s azon a párnák. Az egyszerűbb alvóhelyek háttámlával ellátott padok voltak, melyeket párnázott borítás fedett. Az ágynak különböző formái voltak: az egyszerű ágy, mely csak egy fekvőfelületből és ágyneműtartóból állt; az ún. „sponda”, egy fekvőhely egy vagy több alvó számára, hosszában és szélességében számtalan különböző mérettel. Ezenkívül léteztek elkülönített hálóhelyek, melyek egy külön teremben álltak. A szolgálók számára beállított alvószekrények alvófülkéként szolgáltak. További ismert formák a „Kutze” vagy „Kotze”, később az alkóv (hálófülke), a szekrényágyak, alvószekrények, lábas ágyak, görgős ágyak. Möller ezekről nem beszél részletesebben, de szól a boltozatos ágyról. Ez deszkatetővel, koszorúval volt ékesített, melyet a felfelé meghosszabbított ágylábak tartottak. Az ágytáblákat és a tetőt a ládákhoz és szekrényekhez hasonlóan díszítették. Az ágyfüggönyök már az ókorban is ismertek voltak, s a 12. századtól képi ábrázolásokat is ismerünk. A mennyezetes ágy baldachinja a piszok és a kártevők távoltartására szolgált.

A tanulmány összefoglalójában Möller megállapítja, hogy jelenlegi ismereteink alapján a középkori vár bútorozott tereinek időben differenciált fejlődését nem lehet pontosan leírni s azt egy bizonyos nemesi réteghez sem lehet kötni. Az azonban valószínűsíthető, hogy a bútorzat az akkori várúr társadalmi helyzetének és a terek használati funkciójának felelt meg. Kezdetben a privát élet valószínűleg vegyes funkciójú terek koncentráldott (lakó- és alvótér), majd kialakult a késő középkorig a magas rangú nemesi személyeknél a privát terek erős differenciálódása, melyben hálóterem, lakóterem és más használati terek egymástól elkülönültek. Nagyobb várakban pedig bizonyára elkülönített termek álltak a várúr, a magasabb rangú hűbéresek illetve a többi személy rendelkezésére, a speciális használatra szánt bútorokkal együtt. Ez a 15. század második felében kialakult udvari szobákra különösen igaz. Ebből következik, hogy a késő gótikában néhány európai várban és várkastélyban már szokatlanul jó minőségű berendezéssel számolhatunk. Ilyenek például a tiroli szekrénybútorok, ládák, fali és emeletes szekrények, mosdószekrények, de ülések, asztalok, fekvőhelyek is, továbbá gazdagon díszített kerámia- és vaskályhák,

gyertyatartók, szőnyegek. E tárgyak nagy számban maradtak fenn, habár nem feltétlenül az eredeti helyszínen.

A kötet negyedik nagy egysége a nyilvánosság és a privát szféra viszonyával foglalkozik a középkori várban. Maria-Letizia Boscardin a szabadidő eltöltésének lehetőségeit vázolja írásában, Thomas Bitterli-Waldvogel a középkor írásos tevékenységéhez kapcsolódó régészeti leletanyagokat ismerteti – egy rövid írástörténeti bevezető után az íróeszközöktől, a tintán, az íráshordózőkon keresztül a szemüvegig. Jörg Tauber pedig a várat mint az ünnepek helyszínét mutatja be.

Ez utóbbi tanulmány ugyanakkor valamelyest szétfeszíti a kötet címe által meghatározott kereteket, hiszen az ünnepek nem tartoznak a hétköznapi fogalmába. A tanulmány arra keres választ, hogy a középkori ünnep melyik fajtáját és melyik alkotóelemét lehetett egyáltalán a várban megrendezni. Ehhez megpróbálja megállapítani, hogy miből állt a középkori ünnep, s milyen elengedhetetlen komponensei voltak. Írását Tauber a német nyelvterület egyik legismertebb ünnepének leírásával kezdi. Ez az 1184-ben Mainzban megrendezett pünkösdi ünnep, melyet a Barbarossa Frigyes által összehívott gyűlés alkalmából rendeztek meg. Alkalmat adott erre a császárfiak, Henrik és Frigyes karddal való felövezése is. Tauber részletesen ismerteti a háromnapos ünnep eseményeit, majd ez alapján aspektusok egész sorát határozza meg, melyek jellemzőek a középkori ünnepre, s más leírásokban is megtalálhatók. Ezek: 1. Egy ünnep megrendezéséhez szükség van egy alkalomra. 2. Fontos az alkalmas időpont megállapítása. Gyakran egyházi ünnepeket választottak. Különösen kedvelt volt a pünkösdi és a karácsony, de ugyanígy a szentek ünnepei is. 3. Alkalmas helyet kell találni, mely erősen függ a résztvevők létszámától. (A mainzi ünnep esetében a részt vevők nagy száma miatt külön ünnepi várost emeltek e célra deszkaépületekből és sátrakból.) 4. A középkori ünnephez tartozott rendszerint egy istentisztelet vagy egy mise látogatása, s ez gyakran összekapcsolódott egy speciálisan az ünnepre szabott cselekvéssel. (Mainzban egy ünnepi koronázással és egy körmenettel). 5. Abszolút alapvető része(i) az ünnepnek az ünnepi étkezés vagy étkezések, mindennel ami hozzá tartozott, tehát színészekkel, mutatványosokkal, artistákkal. 6. Jelentős elem volt továbbá az ajándékok osztása a kísérőknek és a rászorultaknak. 7. S végül a harci és lovagi játékokról sem szabad megfeledkezni, melyek a középkor folyamán különböző tornákká fejlődtek. Emellett fontos megjegyzés, hogy az ünnepek a reprezentációs célok miatt – ha lehetséges – nyilvános helyen kerülnek megrendezésre. A szigorú ceremónia betartása pedig a hierarchikusan tagolt társadalmat tükrözte.

Egy ilyen ünnep nyilvánosan nemcsak az anyagi eszközök terén emésztett fel mérhetetlenül nagy összegeket, hanem jól kiépített logisztikára is szükség volt. A hatalmas szervezési munka bemutatására Tauber a skót III. Sándor és Margaret Plantegenet (az angol III. Henrik lánya) 1251. december 26-án zajló esküvői ünnepségét hozza példaként, melynél az ünnepi étkezések előkészületeinek leírása fennmaradt. A leírásban részletesen szerepel, hogy mikor, miből, mennyit kell beszerezni. A szervezés már öt hónappal az esküvő előtt megkezdődött, s a listán vad- és háziállatok, különféle halak, bor, kenyér, rizs, mandula, cukor, fa és faszén stb. szerepelnek. Egy ily mértékű ünnep szervezése azonban csak a leghatalmasabbak számára volt lehetséges.

Ezután Tauber az ünnepi étkezések rendjével foglalkozik. Az írott és az ikonográfiai források jól mutatják, hogy az étkezések szigorú ceremónia szerint zajlottak. A vendégek csak az asztal egyik oldalán ültek, azért, hogy a szolgálok a másik oldalról tálalhassanak. Az ülésrend rang és tekintély szerint alakult. A dolgoknak ez a rendje 1400 körül lassan megváltozott, egyre több ábrázolást lehet ugyanis találni, ahol a vendégek a hosszú asz-

taloknál egymással szemben ültek. Az étkezéshez tartozott a zene és az ének, valamint a mutatóanyagok és a kedvcsinálók fellépései. Különös jelentőséggel bírtak az „entremet”-ek vagy látványételek, melyek néha fogyaszthatók voltak, de néha csak a szemet gyönyörködtették és a résztvevőket szórakoztatták. Jól ismertek a pástétomok, melyekből élő madarak repültek ki. A látványételek rendkívül gazdag kavalkádja vonult fel burgundi Jó Fülöp 1454-ben megrendezett fácánünnepén, ahol a ténylegesen megvendégelt vendégek száma relatíve kicsi volt, a nézőké viszont nagy.

Tauber magától értetődőnek tekinti, hogy ilyen méretű ünnepek megrendezéséhez egy vár önmagában nem jöhetett szóba. Ugyanakkor a várakban az udvari-lovagi kultúra szerint éltek, s így egyes ünnepi komponenseket, különösen az ünnepi étkezéseket ott is ápolták. Tauber az angol ferences Bartholomeus Anglicus röviddel 1235 után befejezett enciklopédiai művéből, a „De Proprietate Rerum”-ból idézi a szempontok egész sorát, amiknek teljesülnie kell, hogy egy sikeres étkezéssel beszélhessünk. Ezek a következők: 1. az idő és a hely megfelelő legyen; 2. a vendéglátó szívélyes és nyitott legyen; 3. az ételek és italok választéka egymással összhangban legyen; 4. fontosak az udvarias és becsületes alkalmazottak, 5. a baráti kapcsolatban lévő és közvetlen vendégek, 6. a vidám dalok és zene, 7. a sok világító gyertya, 8. a válogatott ételek; 9. az étkezésnek a lehető legtovább kell tartania, 10. ingyenesnek kell lennie, 11. s fontos, hogy egy jó alvász követse.

Konkrét leírás arra vonatkozóan, hogy hogy nézett ki egy ilyen ünnepi étkezés egy várban, az írott forrásoktól legfeljebb szórványosan várható. Egy forrást említ Tauber, amely pontosan leírja, hogy miképp kell egy esküvői ünnepséget 40 ember számára megszervezni, s hogy ez hogy nézhetett ki, ám ez nem egy várra vonatkozik. Ménagier de Paris, azaz egy Guy de Montigny nevű kispap, 1380 körül rendezett meg egy esküvőt Maître Helye számára. Tauber arra következtet, hogy a „Ménagier” által szerzett utasítás az ünnepek megrendezésére az udvari kultúra legfejlettebb ceremóniáját követte. A „Ménagier” így nyilatkozott a menüről: gazdag ételek kellene több fogással és egzotikus összetevőkkel. Feltűnő, hogy ennél az étkezésnél a látványételek hiányoznak, nem utolsósorban azért, mert itt nem jelennek meg nézők. Másodszor leírja, hogy hol mit kell vásárolni, és kinek kell bevásárolni. Beszél a kisebb-nagyobb asztalterítőkről, az asztali szettekről, tapétákról, tálakról stb. Majd kiválaszt egy alkalmas ünnepi termet Beauvais püspök városi palotájában, s részletesen szól a szükséges személyzetről is. A táncot és az éneket is említi, mely színészek jelenlétét feltételezi. A konyhai és a felszolgáló személyzet számára precíz utasítást ad. Mindez azt jelzi, hogy viszonylag szűk keretben nagy ráfordítást vállaltak, hogy az udvar ünnepi ceremóniájának megfélemlhessenek.

Tanulmánya végén Tauber arra a kérdésre keresi a választ, hogy mindezek alapján milyen dimenziókkal kellett rendelkeznie egy várnak, hogy ott ilyen ünnepi vendéglátás lehetséges legyen. Csak a térbeli feltételeket vizsgálta, amelyek egy 30, 50 vagy 100 tagú ünnepi társaság befogadásához szükségesek. Miután rendszerint minden nagyobb várhoz tartozik egy reprezentatív tér is, a legendás lovagterem, ezekben a termekben elképzelhetőnek tartja az ünnepi étkezéseket. Majd hipotetikusan berendezi ünnepi bútorokkal az általa önkényesen kiválasztott különböző nagyságú várak (Klingenmünster, Altenberg Füllinsdorfnál, Steinenschloss Pirmasensnél, Frohburg) megfelelő teremt. Kísérlete végén megállapítja, hogy valóban lehetett egy-egy várban nagyobb társaságot étkeztetni. A logisztika kapcsán megjegyzi, hogy bizonyos dolgokat a legközelebbi városból vagy a legközelebbi piacokról szerezhetek be, illetve ésszerű távolságon belül egyéb helyekről is. A főzés bizonyára költségesebb volt egy várban, mint Párizsban, de a legfontosabb összetevőkről egy vár közeli környezete jól gondoskodott. S végül a tanulmány azzal zá-

rul, hogy a Bartolomeus Anglicus listájának minden összetevője megvalósulhat a várban, csupán a jó alvás jelenthet problémát, de a mainzi pünkösdi ünnep bódé-és sátorvárosa megmutatja, hogy ez a probléma is megoldható volt.

Az ötödik témakör középpontjában a várak ellátása és gazdasági infrastruktúrája áll. Manfred Lemmer a várakban zajló táplálkozást vizsgálja az irodalmi forrásokban fellelhető utalások alapján. Thomas Kühtreiber ugyancsak a táplálkozással és annak gazdasági alapjaival foglalkozik. Monika Doll az archeozoologiai tudományos lyukakat tárja fel a várban lévő állatok vonatkozásában. Klaus Grewe a középkori várak vízellátását tanulmányozza, Tomáš Durdík pedig a sört és további alkoholos italokat a várban.

Michael Herdick az uralkodói székhelyek és a kézműves-kisipari termékek vizsgálatának szenteli tanulmányát, ezen belül is a nemesi gazdasági aktivitás térbeli dimenziója érdekli. Első példája az oberpfalzi Sulzbach vára, mely az azonos nevű, nagy tekintélyű grófi család székhelye volt. A család társadalmi pozícióját megalapozó gazdasági feltételekről az utóbbi évek ásatásai hoztak új eredményeket. Az archeometallurgiai vizsgálatok során meghatároztak egy vasleletet, egy öntöttvas rudat a 11. századból. Ez a felfedezés nagy technikai és gazdaságtörténeti érdeklődést váltott ki, mivel korábban még azt hitték, hogy öntöttvasat csak a késő középkorban állítottak elő rendszeresen. S ami a leletet még érdekessé teszi, hogy nem a városi gazdasághoz, hanem a nemesek világához köthető. Am Herdick felhívja a figyelmet azokra a problémákra, melyek könnyen félreértelmezésekhez vezethetnek. A fő gond az, hogy az oberpfalzi vasércbányászat a középkorban nem igazán dokumentált, s így Sulzbach környéke valamint a más uralkodói székhelyek gazdasági termékeinek összevetése nélkül a várbéli kézművesség jelentőségéről és fejlődéséről csak korlátozott megállapításokat lehet tenni. További probléma, hogy a nemesi gazdálkodással kapcsolatban hiányoznak azok a nagykiterjedésű régészeti kutatások, melyek a várhoz közeli területeket is vizsgálnák.

Az eddigi megállapítások szerint a késő középkori várakban a kézműves leletek vonatkozásában visszaesés tapasztalható, mely a városi gazdaság felvirágzásával, s a vízierő kisipari célokra való konzekvensebb felhasználásával hozható kapcsolatba. Az általánosító elképzelés szerint ebben az átalakulásban hiányzott a nemesek gazdasági kompetenciája. Herdick viszont számos ellenvetést fogalmaz meg, például pár évvel ezelőtt még elképzelhetetlennek tartották a kora középkori nemesség szerepét a vízimalmok közép-európai bevezetésében, de a régészeti ásatások ezt időközben egyértelműen bebizonyították. Továbbá megemlíti, hogy számos nemesi család a késő középkorban és a kora újkor folyamán regionálisan jelentős erőfeszítéseket tett tógazdaságok létesítésére, így reagálván a megváltozott gazdasági és társadalmi keretfeltételekre. Ebből pedig az következik Herdick szerint, hogy a nemesség gazdasági termelésénél nem állandósult viszonyokkal, hanem rugalmas alkalmazkodással és helyváltoztatással kell számolnunk.

A várak színhelyei voltak a nemesi gazdaságnak. A vár pedig gazdasági tekintetben is erősen meghatározó volt. Herdick az általa ismertett leletekkel azt kívánja megmutatni, hogy hogyan nyúlik túl a falakon a székhelyen belüli kézműves-kisiparos tevékenység, s hogyan hat a környező területekre.

A Harz északnyugati peremén egy meredeken eső fennsíkon fekvő Kanstein várát hozza fel először példaként, mely közlekedési szempontból kedvező helyen, két út kereszteződésénél fekszik, a közelében pedig egy gázló található. Kanstein a kudarcot vallott és a gyorsan felhagyott váralapítások kategóriájába sorolható. A vár palotáját körülvevő árok egy 10. század második felére datálható csontfaragó műhely hulladékait rejtette, melynek termékei közé függőkeresztek, játékkockák és fésűk tartoztak. Nyersanyagul

csontok, gímszarvasagancs és az ámbrás cet fogazata szolgált. Az Észak-Európából származó cetfog felhívja a figyelmet a műhely különös jelentőségére, melynek esetében Herdick egy termékszövetséget feltételez, mely tárgyakat készített egy királyi vagy főnemesi milió számára és ennek megfelelően hozzájutott a szükséges nyersanyagokhoz. Véleménye szerint egy ilyen műhely nem tevékenykedett tartósan egy olyan elhagyatott helyen, mint Kanstein. Biztos, hogy a király és a főnemesség környezetében számolnunk kell a műhelyek jelentős térbeli mobilitásával.

A következő példa a graubündeni Norantola vára, mely az itt talált rongtott zsírkőpoharak révén komplex termelési viszonyokról ad felvilágosítást. A vár a 13. század első felében épült, s 1483-ban egy összetűzés során az akkori várúrral együtt felgyújtották. A rongtott poharak rétegtanilag a 13–15. század közé datálhatók. Az alkalmazott előállítási technika pontos megfigyelése azt mutatja, hogy ezeket bizonyára vízierővel hajtott esztergapadon készítették, melynek megléte Norantola hegyi várában kizárható. Feltűnésük a vár leletanyagában egy olyan rendszerre utal, melyben a vártól függő kézműveseknek a nyersanyagot kiadták, és ők annak felhasználásáról a földbirtokosnak a hibás termékek leadásával is elszámoltak. A zsírkőipar eredetileg királyi ellenőrzés alatt állt, s csak később került az egyház és a nemesség kezébe.

A zsírkőipar mellett a hegyikristály kitermelése is a várakból indult ki. Az uri-i várban zajló ásatás során több mint 10 kilónyi díszkvarcot találtak, melynek 70%-a hegyikristály, 30%-a füstkvarc volt. Az ásványok amorf minősége arra utal, hogy ezeket nem szánták további feldolgozásra. A leletek 12–14. századi rétegekből kerültek elő. Ez a vár bekapcsolódására utal ezen gazdasági és művészettörténeti szempontból jelentős kézműveságba. Herdick azt feltételezi, hogy az Uriban talált hegyikristály lelet azon beszolgáltatás emléke, melyet a parasztok a mezőgazdasági javak mellett a földesúrnak juttattak. A hegyikristály egy nagyon kemény ásvány, melyet csak speciális műhelyekben lehetett feldolgozni, erre tehát biztosan nem a várban került sor, hanem továbbkereskedtek az ásvánnyal.

Norantola és Uri esetével a szerző arra hoz példát, amikor a természetes nyersanyagforrás felhasználásának megszervezése áll a vár gazdasági terének előterében. Legutolsó példája ezzel szemben egy iparág aktív felépítésére utal, amely egy középkori uralkodói székhelyből indult ki. Klein Freden majorsága a Harz előterében fekszik, 2 kilométerre Lichtenberg vára alatt és a 9. századtól a 13. századig létezett. A nagykiterjedésű ásatások egy kis, vidékies települést tártak fel számos gödörházzal, mely gazdasági súlypontot képezett a textilkészítés területén. A 12. század folyamán egy alapvető gazdasági struktúraváltás következett itt be. Hogy Lichtenberg urai befolyásolták e település gazdasági életét, valószínű, de a jelenlegi ismeretek alapján még alig bizonyítható. A vár, mint uralmi központ építését egyébként a 12. század második felére helyezik. Klein Freden második települési fázisát egy a 13. század elején épített kőház képezte melléképületeivel a terület középpontjában. A lócsontok magas aránya utal a lótenyésztésre mint az alapvető változások egyik okára. Klein Freden település és Lichtenberg várának esetében is a gazdasági tevékenység, mely az uralmi központ befolyási övezetében zajlott, a regionális gazdaságtörténet kontextusába sorolható. A kora középkorban a lovak jelentősége a szászoknál közismert, s Alsószászország déli része még a késő középkorban és a kor újkorban is egy a lótenyésztés- és kereskedelem által meghatározott zónának számított.

A tanulmány fontos megállapítása az, hogy a középkori várat éppen a kézművesség és a kisipar területén nem szabad gazdasági mikrokozmosznak tartani. A megerősített helyek bizonyára rendszerint bekapcsolódtak a környező terület gazdaságába. Ezért tart-

ja Herdick metodikailag megengedhetetlennek azt, ha egy vár gazdasági produktivitását egyedül a falakon belül talált leletek alapján akarják megítélni, hiszen egy sor példa utal arra, hogy számos, a várból megszervezett kézműves-kisipari tevékenység súlypontja a vár uralmi környezetében fekszik.

Tanulmánya lezárásaként a szerző a közép-európai kelta fejedelmi székhelyek környezetének nemrég zajló vizsgálatára hivatkozik, mely kimutatta, milyen új felismerésekre vezethet a környező tér bevonása éppen az uralmi székhely kialakulásával kapcsolatban. Úgy véli, e tervből kiindulva fontos metodikai kezdeményezések fogalmazhatók meg egyes kiválasztott középkori várak és a hozzájuk tartozó gazdasági terek kutatását tekintve, hiszen e téma máig ismeretlen úgy a várkutatás, mint a gazdaságtörténet számára.

Az utolsó nagy témakörnek, a fegyverzetnek mindössze egy tanulmányt szentelt a kötet szerkesztője. Ez talán érthető is, hiszen a fegyverek használatára általában rendkívüli események kapcsán kerül sor. Alfred Geibig tanulmánya e meglepő címet viseli: „Fegyverek a hétköznapokban a 15–16. századi várakban”. Geibig meg is jegyzi írása elején, hogy e cím azt a képzetet keltheti, hogy a várak rendszerint zsúfolásig meg voltak töltve fegyverrel, s hogy lakóik mindenkor teljes fegyverzetben várták az ostromlók seregét. Ténylegesen azonban a várbeli hétköznapokat bizonyára nem a fegyverek folytonos használata határozta meg, s komoly felhasználásuk inkább különleges eset és nem szabály volt. Geibig arra keresi a választ írásában, hogy miben állt a fegyverek jelentősége a vár hétköznapjaiban, milyen és hány fegyverrel konfrontálódtak a vár lakói, milyen befolyást gyakoroltak a fegyverek közvetlenül vagy közvetve a lakó- és életminőségre. Geibig a tanulmány adott keretei miatt röviden, példákkal szemléltetve szól a témáról. Coburg erősségét hozza fel példaként, melynek kitűnő történeti forrásai és a védekezés ismert építészeti keretei általános érvényű kijelentéseket tesznek lehetővé. Emellett azonban csak kevésbé foglalkozik a várakók személyes fegyverzetével, mivel ezek nem kizárólagosan a várral függtek össze.

Geibig vizsgálata középpontjába a 15. századot állítja, melyet haditechnikailag a már viszonylag hatásosan alkalmazható, s a huszita háborúk alatt jelentős mértékben fejlődő tüzfegyverek nagymértékben meghatároztak. Egy 1436. évi feljegyzésből kiderül, hogy a lista elkészítésének időpontjában Coburg vára több mint 60 kézipuskával és 40 számszeríjjal rendelkezett. Ebből azt szűri le Geibig, hogy – legalábbis mennyiségileg – már e korai időpontban megelőzték a könnyű tüzfegyverek a számszeríjakat. A nehéz tüzfegyvereknél 8 követő ágyút és két tarackot sorolnak fel. Az hogy a „kézipuska” fogalma tényleg csak a mobil tüzfegyverek legkönnyebb variációját jelenti-e, nem világos, ám Geibig valószínűnek tarja, hogy minden típust összefoglal a rövid hatótávolságú könnyű kézfegyvertől a különböző kaliberű szakállas puskákig. A szerző részletesen jellemzi e fegyvertípusokat és használatukat, majd megjegyzi, hogy működtetésük valószínűleg legalább két személyt igényelt, de a nehezebb daraboknál hárommal is lehet számolni. Egy személy tulajdonképpen csak az egészen könnyű, szakáll nélküli kézipuskákat használhatta.

Együttesen mindezen tüzfegyverek viszonylag könnyen mozdíthatók voltak, ám a nehéz tüzfegyvereket csak korlátozottan lehetett mozgatni. Ezek lövegtalpon álltak, s valószínűleg több mint három kellett a szállításukhoz. E fegyverek kilövéséhez ablakokra vagy lőréserekre, a szakállas puskák esetében pedig ütközőfára volt szükség. A variálható ablaktáblaerővel a lőrésnyílásokat igény szerint kibővíthették. A tolóerkeszek hasonló védelmi funkciót töltöttek be. Számolni lehet továbbá beépített megfigyelő- és lőréserekkel a kis kézfegyverek számára. Ezeknek a különböző lőrésereknek a segítségével az előteret, az árkokat, más tornyok holtzögeit és a saját falat lehetett pásztázni.

Geibig abból indul ki, hogy egy olyan figyelemre méltó tüzérségi arzenálnál, mint amilyen a tárgyalt erősségé volt, 1515 körül sem számolhatunk azzal, hogy minden lőrésre és ablakra jutott löveg vagy ágyú, viszont a kis darabok mobilitásuk révén taktikailag rugalmasan használhatók voltak. Nem utolsósorban ez az oka annak, hogy a meglévő lőrések száma csak óvatos és erősen behatárolt következtetést enged meg a helyőrség nagyságára és a rendelkezésre álló löfegyverek mennyiségére vonatkozóan. Így tehát elképzelhető, hogy például a kis várlelésítményeknél kevés tűzfegyver megfelelő taktikai alkalmazásával egy nehéz ostromfegyverek nélküli támadást bizonyos ideig kivédhettek. Ha azonban nehéz tűzfegyvereket alkalmaztak, az ellenállás csak rövid ideig volt lehetséges. Ez pedig olyan megoldásokhoz vezetett, melyek az ilyen ostrom- és rohameszközök ellen is védhettek, például a falmagasításokhoz, megfelelő védőfolyosók és tornyok létesítéséhez, de mindenekelőtt a 15. század folyamán és a következő évszázadokban egyre fontosabbá váló bástyás falak alkalmazásához.

A látható védelmi jegyeknek valószínűleg egy bizonyos konfliktust megakadályozó hatást is tulajdonítottak, de ennek emellett presztízs-jellege is volt, s ez néhány esetben utánzásához vezetett. Presztízstörékvés, s talán a kényszer szülte szükség mutatkozik meg például a mérhetetlenül sok lőrés, vagy az olyan, csak korlátozottan működőképes védelmi elemek alkalmazásában, melyek a védhetőségnek egy oly mértékét mutatták, mely a valóságban nem létezett. Presztízsgondolat és védhetőség a fegyverekben is visszatükröződhetett. A tanulmány példaként említi a Coburgban fellelhető orgonalöveget, mely 49 csővel felszerelve félelmetes hadigépezetnek tűnt, de valójában csak korlátozottan volt harc képes, mert csak nehezen lehetett újratölteni, és több mint egy tonnás súlya miatt gyors helyváltoztatásra sem volt képes.

A fegyverkészletre, valamint az építészeti formákra vonatkozó forrásokat figyelembe véve Geibig igyekszik megállapítani, hogy milyen anyagi és személyi feltételekkel kellett rendelkezni ahhoz, hogy egy olyan nagy vár védelmi berendezéseit, mint a 15. századi Coburg, védekezésre képes állapotban tarthassák. Véleménye szerint 1436-ban, amikor is a vár 60 kézfegyverrel és 10 löveggel rendelkezett, a védők összlétszáma több mint 170–200 személy lehetett a segítőkkel, számszerűjászokkal együtt. Majd kevesebb mint egy évszázadon belül, a lövegek számának és nagyságának folyamatos növekedése miatt a személyi igények is újra jelentősen emelkedtek.

A tanulmány végén még a várvédőkkel foglalkozik a szerző. Úgy véli nem képezték részét a vár lakók normál állományának. A katonák száma nem lehetett túl nagy, csak háborús időkben érte el a megfelelő létszámot. Valószínűleg nem csekély mértékben városi polgárokból töltötték fel az állományt, és szükség esetén a várban lakó nőket és gyerekeket is alkalmazhatták segítőként. Valódi harc Coburg váráért csak ritkán folyt, de Geibig valószínűnek tartja, hogy a biztonsági intézkedések befolyásolták a benn élők hétköznapijait. A felszerelés és az eszközök karbantartása, a gyakorlatok, a lakhatás minőségének korlátozása a nagy számú védőmű által mindig jelentős elemei voltak a hétköznapioknak.

Úgy vélem e néhány tanulmány ismertetése is megmutatta, milyen sokrétű és izgalmas anyagot dolgoz fel ez a rendkívül igényes, gazdagon illusztrált kötet. A szerzők számos tévhitet oszlatnak el, számos új kutatási eredményt mutatnak be, s számtalan kérdést nyitva hagynak ugyan, de ezzel is a továbbhaladás lehetőségeit teremtik meg. A tanulmánykötetet pozitívuma mindemellett az, hogy nemcsak a történészek, építészek, régészek forgathatják érdeklődve, hanem a laikus olvasóközönség is.

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN

Borsod–Abauj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig

Szerk. Sárközy Sebestyén. Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum

Budapest–Miskolc, 2007. 330 o.

A második legnagyobb területű mai magyar megye ismert vármaradványainak teljességre törekvő bemutatására vállalkoztak a szerzők egy reménybeli országos sorozat nyitó kötetét közreadva. A tekintélyes vastagságú kötetben valamennyi biztosan lokalizált helyszín 1:25000-es méretarányú térképrészleten szerepel a szövegbe tördelve.

A téma rövid bemutatására a bevezetésben vállalkoztak. Várnak tekintenek minden olyan építményt, amely „vélt vagy valós védelmi berendezéssel rendelkezik vagy rendelkezett”. Igencsak tágnak tűnik a meghatározás, bár értem a logikáját, hiszen vannak olyan erődített helyek, melyekről újabban felmerült esetleges kultikus funkciójuk. Ebbe itt és most nem kívánok belemenni, hiszen tudjuk, a kutatás jó száz évvel ezelőtti hőskora óta jelen vannak hasonló elképzelések.

Nagyon bölcsen a szerzők a várakat abc-sorrendben, korra és nemre való tekintet nélkül tárgyalják. Ezáltal kikerülnek azt a veszélyt, hogy nagyon határozottan állást foglaljanak egy-egy erődítés koráról. Valóban elmondható, hogy sok olyan várról, melyet korábban a történeti adatok hiánya és/vagy tárgyi régészeti leletek miatt őskorinak vélték, kiderült, hogy az mégiscsak középkori, sőt esetleg kora újkori.

A bizonytalan illetve nem azonosított erősségek adatait külön fejezet tartalmazza. Itt elég szubjektívnak tűnik a válogatás, hisz nyilvánvalóan e kategóriába nagyságrendileg több objektum és több adat tartozna.¹ A különbözetet főleg azok a tömegesen előforduló erődített helyek teszik ki, melyekről sajnos a maradványok nagyfokú pusztulása, a terep későbbi átalakítása miatt nehezen tudunk pontosabban mondani. Ezek a kastélyok és a középkori-kora újkori templomok, valamint a települések erődítései. Ugyancsak számottevő azoknak a helynévi adatoknak a száma, melyek az eddigi bejárások szerint negatívnak tűnnek. Ezekkel kapcsolatban sem árt azonban a nagyfokú óvatosság, mert magam is jó pár helyen tapasztaltam, hogy időnként többszöri próbálkozásra van szükség egyes helyszínek lokalizálásához. Vannak természetesen tréfás népi elnevezések (Kecskevár, Békavár, Kányavár stb.), azonban a névtudomány és a gyakorlati megfigyelések tapasztalatai arra intenek bennünket, hogy a várakkal kapcsolatos helynevek általában mégiscsak egykori erődítményekkel magyarázhatók.

Természetesen vannak olyan várak, melyek önmagukban is jelentős történelmi forrással rendelkeznek, jelentős szerepet játszottak környezetükben, sőt országos jelentőségűek (Diósgyőr, Ónod, Sárospatak stb.). Ezekről szükségszerűen csak lexikális tömörséggel érdemes ebben a műfajban szólni. Vannak a kevésbé ismert várak viszont, melyekről egy rövid összefoglalásban is minden rendelkezésre álló ismeretet el lehet mondani.

A téma felső lehatárolása megfelel a mai régészeti felfogásnak, mely a szatmári békét követő időszakot már nem vizsgálja. Előbb-utóbb persze ezt a nézetet is felül kellene bírálni, hiszen az ország különböző részein található későbbi erődítmények is. Talán

1 Lásd a www.varak.hu oldalról vagy a www.atreus.extra.hu oldalról elérhető várlistáimat, melyekben a vizsgált területre közel 350 tétel esik.

szerencsésebb lenne az őskortól az újkorig címválasztás (bár a megyében ténylegesen nem ismerünk későbbi erődöket, sáncokat, de másutt igen), főként ha országos kitekintésű sorozat nyitó kötetéről van szó.

A közölt felmérésekkel kapcsolatban tréfásan elmondható, hogy nincs köztük egyszerű új és jó. Tudniillik ami jó, az nem új, ami kevés új van, az meg nem elég jó. De félreértés ne essék, ezt is meg lehet érteni! Mindenképpen célszerű dolog a szerteszét megjelent alaprajzokat egyben és együtt újra leközölni. Más műfaj persze egy terepi felmérés, s megint más egy kutatásokat összegző áttekintő alaprajz. Hajlok arra, hogy a Boldogkő, Regéc, Diósgyőr jellegű klasszikus várakat is a terepfelmérés stílusában kellenek inkább bemutatni a domborzat és az árkok jelzésével. Cserépvár és Csorbakő új rajzai furcsa átmenetet jelentenek. Szintvonalasak, de mégsem ábrázolják hűen a domborzatot, mert kivágott részletek, nem az egész hegyet, illetve annak várat övező lejtőit ábrázolják. Ugyanakkor jelentős számban tartalmaznak rekonstrukciós elemeket, melyeket a kutatás részleteiben még nem igazolt. A jól kutatott Kelemér–Mohosvár esetében is jó lett volna a megtalált falakat rárajzolni a korábban készült szintvonalas várfelmérésre. Jónak tűnnek viszont Bodnár Tamás szendrői rekonstrukciói.

Sok vitatható megállapítás is található a könyvben, de itt és most ezek alaposabb elemzésére nincs terünk. Csak egy konkrét példát hozok. A Szegi falu fölötti várat nem azonosítja a szócikk írója az oklevelesen említett Bodrogszeggel, noha az azonosítás kézenfekvőnek tűnik. A jelenleg két ország közt megoszló régi Zemplén megye várainak kutatásában a Bodrogszöggel való azonosítás szerintem csak azért merült fel, mert könyve adattárának összeállításakor Fügedi Erik nem tudott a Szegi fölötti várról s a helységnev hasonlósága alapján, no meg a vélt révet-átkelőt ellenőrző feltételezett szerepkör miatt tette a várat Bodrogszögre². Utóbbi helyen azonban nincs vár.³

Mindenesetre igen hasznos összeállítás a mai megye ismert várait együtt bemutató kötet. Ahogy a szerzők utalnak is rá, a munkát folytatni lehet és várhatóan a jövőben további ismert várhelyekkel fogunk majd gazdagodni a most tárgyalt térségben is.

Dénes József

2 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 111.

3 SLIVKA, MICHAL–VALLÁSEK, ADRIÁN: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 44. oldalán eltűnt várként említik (zaniknutý hrad).

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NÉMETH PÉTER	Álom és valóság: Ung vára	5
ENGEL PÁL	Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problémájáról	11
FELD ISTVÁN	Engel Pál és a magyarországi várkutatás	19
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Tolcsva terra és vára. Topográfiai vizsgálatok egy 13–14. századi nemzetségi birtokon	27
BOCSI ZSÓFIA	Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruradalomról.....	43
SÓFALVI ANDRÁS	A székelyudvarhelyi Csonkavár	63

MŰHELY

LADISLAV HOLÍK	A csehországi várak kutatásának legújabb eredményei	81
FELD ISTVÁN	Megjegyzések a nyírbátori „várkastély” kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához	91

KÖNYVISMERTETÉSEK

JAKAB ZSUZSA	Alltag auf Burgen im Mittelalter. Im Auftrag der Deutschen Burgenvereinigung herausgegeben von Joachim Zeune. Wissenschaftliches Kolloquium, Passau, 2005.	105
DÉNES JÓZSEF	Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István: Borsod–Abaúj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig	120